

Наталія Дяченко

СОМАТИЧНА ЛЕКСИКА У ПОВІСТІ В. ШЕВЧУКА „МОР”

У лінгвістиці вже утвердився системний підхід до вивчення лінгвальних явищ. Численні дослідження у межах однієї тематичної групи лексики (ТГЛ), які здійснювалися „з обов’язковим урахуванням багатопланових системних зв’язків” [1:14-15] засвідчили його правомірність, продуктивність та перспективність. Об’єктом нашого розгляду є ТГЛ соматизмів – назв на позначення людини чи тварини як біологічної істоти. Аналіз соматичної лексики дозволяє поглибити розуміння сутності та механізмів номінативних процесів, встановити приналежність кожної з лексем до центру чи периферії аналізованої тематичної групи, виявити продуктивність первинних соматизмів – їх використання для номінації пов’язаних із ними інших реалій, тобто у їх вторинних номінативних функціях*.

Важливим джерелом для спостережень над номінативними процесами, розвитком семантики лексем, зокрема соматизмів, є художні тексти – як реалізований пошук автора, наслідок його семасіологічного аналізу слова.

До таких уважних до внутрішньої структури й життя слова письменників належить В.Шевчук. Саме на матеріалі його повісті „Мор” спробуємо вирішити деякі з названих вище проблем, зокрема виявити функціональні можливості соматизмів та відсоматичних формальних і семантичних похідних.

Нагадаємо, що одним із визначальних принципів структурної організації мови є антропоцентризм: “вся реальність ... розглядається людиною відповідно до її власної оцінки, причому вона нехтує інколи деякими об’єктивними даними. πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος “людина – міра всіх речей” є основним принципом для мови, а відповідно і для людського мислення” [2: 106; 3: 13]. Відгомін цієї тези маємо і в аналізованому творі В.Шевчука: „... світ уподібнений до людини: земля – як тіло, скелі – ніби кістки, а трава й дерева – волосся!” [4: 365].

Повість „Мор” відзначається безпосередньою близькістю до теми людини в її біологічному сенсі. Твір містить чимало натуралістичних описів, а тому кількість використаних автором соматизмів значна та розмаїта за характером (див. табл. 1).

Аналіз виявлених соматизмів провадимо за кількома параметрами: а) рівень активності використання автором окремих соматизмів та їх функціональне навантаження у тексті; б) наявність у тексті синонімічних і дериваційних варіантів до нейтральних за використанням вихідних соматизмів; в) характеристика відсоматичних формальних і семантичних дериватів.

*Зауважимо, що соматизми були предметом вивчення у працях В.Русанівського, Д.Шмельова, В.Ткаченка, А.Шамоти, Д.Терехової, Н.Лобур та ін.

Таблиця 1

№	Соматизм	Формальні і семантичні деривати
---	----------	---------------------------------

п/п		
1.	Тіло (77 вживань)	–
2.	Голова (83)	Голівка (1); головешка, безголовий, песиголовець
3.	Обличчя (90), лице (15), пика (2)	Личко (1); сіролиці, лицедійник, личина,
4.	Очі (130), більма (2), банькадла (1)	Очко (1), очиська (1), оченята (12); увіч
5.	Очниці (1)	
6.	Зіниці (12)	
7.	Повіки (9)	
8.	Губи (8)	
9.	Язик (5)	Язики будівель
10.	Рот (18), вуста (17), пелька (1)	
11.	Зуб (12)	
12.	Лоб (10), чоло (2)	
13.	Скроні (2)	
14.	Щелепа (3)	
15.	Щоки (7)	
16.	Волосся (25)	Волосина (1); розпатлений, косми туману
17.	Чуб (1)	
18.	Вуса (2)	
19.	Ніс (9)	Носяра (1); сіроносий
20.	Перенісся (1)	
21.	Брова (5)	
22.	Вуха (13)	
23.	Борода (3)	
24.	Підборіддя (3)	
25.	Шия (6), карк (11)	
26.	Горло (13)	Горлянка (3); горлати, срібногорлий
27.	Тулуб (1)	
28.	Живіт (6), черево (2)	Черевце (1)
29.	Груди (57), перса (3)	Лоно – природи, церкви
30.	Спина (13)	
31.	Рука (91)	Рукавиці, рукав, поруч
32.	Плече (16)	Поплічники, пліч-о-пліч
33.	Лікоть (4)	
34.	Долоня (6)	
35.	П'ястук (1)	
36.	Палець (16)	
37.	Нігті (1), кігті (1), пазурі (12)	Кігтистий
38.	Нога (92), лапа (12)	Лапка (12); ніжка (стола), одноніг, одноногий
39.	Коліно (4)	
40.	Ступня (3), підощва (2)	Щоступня
41.	П'ята (5)	П'ятка (1)
42.	Пахва (1)	
43.	Пах (2)	
44.	Гузиці (1)	
45.	Член (частина) тіла (1 (2))	
46.	Плоть (6)	
47.	Клітина (1)	
48.	Шкіра (икура) (5 (1))	Шкірити, шкіряний, кожушок
49.	Бік (4)	
50.	Нутро (4)	Нутровий
51.	Серце (16)	
52.	Мозок (15)	Безмозкий
53.	М'язи (6)	
54.	Жили (1)	
55.	Душа (дух) (30 (6))	
56.	Дихало (2)	

57.	<i>Кров</i> (20)	<i>Скривавлений, закривавлений</i>
58.	<i>Пім</i> (17)	
59.	<i>Сльози</i> (18)	
60.	<i>Слина</i> (13)	
61.	<i>Слиз</i> (1)	
62.	<i>Гній (лайно)</i> (2 (1))	<i>Гнойовище</i>
63.	<i>Кістяк</i> (6)	
64.	<i>Хребет</i> (12)	
65.	<i>Клуб</i> (1)	
66.	<i>Кістка</i> (9), <i>маслак</i> (1)	<i>Кістяний, кістлявий, кощавий, сухокоста, костомашний, кострубатий маслакуватий</i>
67.	<i>Череп</i> (3)	<i>Черепний</i>
68.	<i>Зморшка</i> (2)	
69.	<i>Пір'я</i> (2)	
70.	<i>Крила</i> (10)	<i>Крильця</i> (5); <i>яснокрилий</i>
71.	<i>Дзьоб</i> (14)	
72.	<i>Ріг</i> (2)	<i>Ріг зірки, рогоносець</i>
73.	<i>Копито</i> (12)	
74.	<i>Хвіст</i> (2)	
75.	<i>Гребінь</i> –	<i>Гребінець</i>
76.	<i>Хутро</i> (1)	
77.	<i>Сало</i> (1)	

Розглянемо деякі з них. З'ясовано, що до центру соматичної лексики у цьому творі належать лексеми *око* (130 уживань), *нога* (92), *рука* (91), *обличчя* (90), *голова* (83), *тіло* (77), *груди* (57), *душа* (30); периферійними виступають 29 лексем, які використані у тексті один раз, та 13 лексем, кількість використань яких склала два рази (див. табл.1).

На противагу високій частотності використання лексем цієї ТГЛ, констатуємо досить вузький діапазон їх семантичних полів. У переважній більшості випадків номени вжито з їх первинною соматикою – як позначення частин тіла людини чи тварини. Лише окремі з них ужито в тексті у їх вторинних значеннях. Це лексема *лоно*, первинна функція якої позначати 'передню частину тулуба від шиї до живота; молочні залози жінки', 'живіт, утробу як символ материнства' [СУМ II: 179; ІУ: 544]. Натомість у повісті вона зустрічається лише із вторинним значенням 'пристановище, притулок для когось, чогось' у словосполученнях *лоно природи*, *лоно церкви*: „Не було б його [первородного прокляття], ми мирно ходили б в отарах на лоні природи нашої, харчувалися б і не ладнали б один супроти одного підступів” [4: 414]. Із вторинними значеннями у тексті також зафіксовано лексеми *ніжка*, яка позначає 'опору меблів', та *ріг* у значенні ’’: „Один із столів перекинуто – безпомічно стримів догори ніжками” [4: 398]; „Ліхтарня звізди – із грубого, перемашеного салом паперу, і від неї відходило шість великих рогів” [4: 378]. Крім того, В.Шевчук декілька разів використовує словоформу *лиця* у значенні 'щоки'. Принагідно відзначимо, що діалектному мовленню також відомі випадки подібного семантичного розвитку. Із тим самим значенням часто виступає пейоративно забарвлена лексема *морда* (*поди\вис' / йа\к'і ў н'ого \морди*) [5].

Інші приклади вторинності функціонування соматизмів вичерпуються випадками переносних авторських слововживань (*язики будівель* та *косми*

туману): „... запах ванна – його сувої витікали з прочілів, перебитих хрестами дощок. Наче білі язики будівель, вони лизали сутінь і її задуху” [4: 373]; „Вмирили у ньому рештки ченця Григорія, з якими уже трохи і зжився, – були як косми холодного туману” [4: 392].

Наведені контексти використання номенів – чи то у їх загальновідомих вторинних значеннях, чи в оказіональних, – увиразнюють образність твору, розширюють смислове й асоціативне тло тексту.

Зауважимо, що, окрім нейтральних за використанням соматичних назв, у творі часто фігурують інші назви тієї ж реалії: *обличчя – лице (личко) – пика; очі (очко, очиська, оченята) – більма – банькадла; рот – вуста – пелька; нога (ніжка) – лапа (лапка)* та ін. Такі синонімічні ряди часто ускладнюють дериваційні варіанти лексем, що свідчить про активне вживання соматизмів. Відзначмо, що не виявлено зв'язку між належністю лексеми до центру або периферії соматичної лексики та здатністю лексем вступати у синонімічні зв'язки з іншими лексемами чи мати словотвірні варіанти.

Уже згадуваний вище принцип антропоцентризму на лексичному рівні втілений у відсоматичних дериватах; вторинних номенів, окрім відзначеного прикладу із лексемою *лице*, фактично не виявлено.

Серед формальних дериватів найбільше похідних від основ *-кост-* (*кістяний, кістлявий, кощавий, сухокоста, костомашний, кострубатий*), *-голов-* (*головешка, безголовий, песиголовець*), *-лиц-* (*сіролиці, лицедійник, личина*), *-рук-* (*рукавиці, рукав, поруч*) та їх фонетичних варіантів (див. табл.1). Щодо частиномовної належності, то більшість з них є прикметниками (21), майже вдвічі менше іменників (13), решта – прислівники (4) та дієслова (2). Превалювання прикметників очевидне з огляду на те, що при їх творенні часто відсутня потреба у створенні якогось відмінного нового значення. Адже сама сутність слів цієї частини мови полягає у відтворенні ознаки того, що називається іменниками.

До ТГЛ, що поповнилися за рахунок відсоматичних належать: а) людина (або тварина), її риси та дії (*рогоносець, сіролиций, одноногий, горлати* та ін.); б) фаунономени (*одноніг*); в) одяг та його частини (*кожушок, рукавиці, рукав*); г) назви об'єктів і предметів побуту (*головешка, гнойовище*); г) номени прислівникового типу (*пліч-о-пліч, увіч, поруч*) (див. табл.1). У кількісному співвідношенні переважають лексеми, що характеризують людину (або тварину), її риси та дії.

Привертає увагу той факт, що окрім узуальної лексики автор органічно вплітає в канву тексту оказіоналізми (наприклад, назва фантастичної тварини *одноніг*, назви-характеристики персонажів *сіроносий, сіролиці*) та рідко вживані лексеми (наприклад, *банькадла*). Наведені приклади є свідченням того, що автор тексту – справжній творець із тонким чуттям слова, прагненням до постійного удосконалення і збагачення мови.

Насамкінець відзначимо, що соматизми у повісті „Мор” за незначними винятками виконують свою первинну функцію – характеристику людини або тварини як біологічної істоти. При цьому В.Шевчук часто не обмежується лише однією назвою частини тіла, а використовує синонімічні назви та дериваційні варіанти.

Потреба продовжувати й надалі подібні дослідження пояснюється необхідністю спостережень над номінативними процесами та функціонуванням слів різних ТГЛ у тексті, в тому числі й художньому.

1. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання діалектної лексики– К., 1990. – 268 с.
2. Лобур Н.В. Антропометрична метафора в мовній картині світу: типологічна модель: Автореф. дис. ... канд.філол. наук. – К., 1997. – 21 с.
3. Чайко Т.Н. Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике. – В кн.: Вопросы ономастики, № 8, 9. – Свердловск, 1974. – С. 98–106.
4. Шевчук В. Мор // Шевчук В. Птахи з невидимого острова – К., 1989 – С. 363–469.
5. Запис зроблений у с. Водотії Брусилівського р-ну Житомирської обл.